

**MESTRES, LLIBRES I IMPOSICIONS LINGÜÍSTIQUES ALS
TERRITORIS DE PARLA CATALANA ALS SEGLES XVIII I XIX***

***TEACHERS, BOOKS AND LINGUISTIC IMPERIALISM IN CATALAN-
SPEAKING AREAS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES***

BERNAT SUREDA GARCIA
Universitat de les Illes Balears

Recibido: 26/05/2021 Aceptado: 22/09/2021

RESUM / RESUMEN

Des del final del segle XVIII i al llarg del segle XIX s'estén l'escolarització generalitzada. Al mateix temps a Espanya, al llarg d'aquest procés, el català estarà exclòs de les escoles. Aquesta circumstància provoca una situació anòmala que obliga els mestres a ensenyar en una llengua que no és la de la majoria de la població. Com a resposta a aquesta imposició, els mateixos professionals de l'ensenyament desenvoluparan un corpus de teories, pràctiques, estratègies i mètodes. En primer lloc pretengueren racionalitzar aquesta situació i posteriorment també la qüestionaren per defensar la necessitat que el català no fos exclòs de les escoles i que, fins i tot, es convertís en la llengua vehicular de l'ensenyament.

* Aquesta publicació és part del projecte de R+D+i PID2020-113677GB-I00, finançat pel MCIN/AEI/10.13039/501100011033 i ha estat també finançat parcialment per la Comunitat Autònoma de les Illes Balears a través de la Direcció General de Política Universitària i Recerca, amb fons de l'impost sobre estades turístiques ITS 2017-006 (PRD2018/03)".

Paraules clau / Palabras clave: bilingüisme, escola, llibres escolars, mestres.

ABSTRACT

The late 18th and the 19th century saw the general expansion of schooling. Meanwhile, throughout this process in Spain, Catalan would be excluded from schools. This reality led to an unusual situation forcing teachers to use a language of instruction not habitually spoken by most of the population. In response to this imposition, teachers developed a body of theories, practices, strategies and methods to initially mitigate the situation. They then used this as a basis to question said imposition and support the need for Catalan to be included in schooling and, eventually, become the working language of instruction.

Keywords: bilingualism, school, school textbooks, teachers

I. INTRODUCCIÓ

A l'època contemporània, amb l'establiment dels règims liberals, l'escola es converteix en un dels instruments privilegiats de socialització. Les institucions educatives, dirigides al conjunt de la població, substitueixen altres institucions de l'Antic Règim com les esglésies o els gremis per marcar normes de conducta, establir els valors compartits, formular els cànons, aportar els coneixements necessaris o uniformar, regularitzar i estandarditzar els codis parlats o escrits. La configuració dels sistemes escolars contemporanis fou un procés complex que va comportar el compromís dels poders públics en la regulació legal del sistema i la inversió de copiosos recursos en la configuració dels elements materials i la formació dels professionals necessaris.

La historiografia ha abordat l'estudi d'aquest procés des de moltes perspectives. S'ha contemplat la dimensió legal analitzant les normes que regulaven aquests sistemes per veure'n l'evolució i la relació amb les distintes orientacions polítiques. Hi ha hagut aproximacions quantitatives per comprendre les magnituds d'aquests processos: nombre d'escoles, alumnes escolaritzats, diners invertits, etc. S'han fet estudis sobre institucions escolars concretes o s'ha contemplat l'evolució de les idees pedagògiques i la seva incidència en la pràctica educativa. Els darrers anys ha cobrat interès una nova forma d'acostament al procés de l'escolarització. Des de fa algunes dècades una part de la historiografia educativa ha posat l'atenció en el que s'ha anomenat la cultura escolar, en el dia a dia de l'escola, en la quotidianitat de la vida escolar.

La història social de l'educació, que tant havia servit per comprendre la relació dels sistemes educatius amb el seu entorn, havia oblidat que l'escola té la seva pròpia cultura, la qual en ocasions es manifesta de forma independent de les potents forces de transformació o de pervivència que l'envolten¹.

Aquest enfocament ha anat acompanyat de diversos nous centres d'atenció; un d'ells són els aspectes materials de l'escola². Els objectes escolars: mobiliari, elements decoratius, material escolar, llibres de text, no són en absolut elements neutres de la relació educativa. L'estudi d'aquests objectes es pot fer des d'una doble perspectiva que es complementa: la de la implicació d'aquests elements en la relació educativa i la d'aquests objectes com a productes industrials que es creen, es comercialitzen i es distribueixen. Des del primer enfocament es posa en evidència la significació que té tota l'escenografia escolar, el mobiliari i la seva distribució, el contingut dels llibres escolars i l'ús que se'n fa, els materials didàctics, els laboratoris, les col·leccions i els museus escolars, i quina és la seva relació amb la transmissió de coneixements; la simbologia dels quadres, làmines, signes religiosos o polítics penjats a les parets. Des de l'altra forma d'analitzar els objectes escolars, s'evidencia que amb el desenvolupament dels sistemes escolars moderns es constitueix tota una indústria escolar per a la producció del que l'historiador italià Juri Meda ha anomenat "mitjans d'educació de masses"³. En alguns casos, aquesta perspectiva es relaciona més amb la història industrial i pot relegar els aspectes educatius a segon pla; en altres la relació entre el procés de producció, comercialització i consum està tan lligat al mateix món escolar que les dues dimensions s'entrecreuen i complementen. Aquest és, com es veurà, el cas dels llibres escolars.

Un altre dels focus d'interès de la renovació de la historiografia educativa són els subjectes. Juntament amb els alumnes, un dels actors importants del

1 Un conjunt d'autors han contribuït a orientar aquesta nova forma de enfocar l'estudi històric de l'educació. Entre d'altres es pot citar: Dominique Julia (1995), "La cultura escolar como objeto histórico", a *Historia de las universidades modernas en Hispanoamérica. Métodos y fuentes*, coordinada per Margarita Menegus i Enrique González (Ciudad de Méjico: Universidad Autónoma Nacional de Méjico, 1995), 131-153; Marc Depaepe y Frank Simon, "Is there any Place for the History of «Education» in the «History of Education»? A Plea for the History of Everyday Educational Reality in-and outside Schools", *Paedagogica Historica. International journal of the history of education* 31 (1995): 9-16. Es poden veure també els estudis publicats per Sjaak Braster, Ian Grosvenor i Maria del Mar Del Pozo (eds.), *The Black Box of Schooling. A Cultural History of the Classroom* (Bèlgica: Peter Lang, 2011).

2 Vegeu el monogràfic número 38 de la revista *Educació i Historia*, coordinat per Vera Lucia Gaspar Da Silva, Juri Meda i Gizele De Souza, dedicat al tema "The material turn in the History of Education" (2021).

3 Juri Meda, *Mezzi di educazione di massa. Saggi di storia della cultura materiale della scuola tra XIX e XX secolo* (Milano: Franco Angeli, 2016).

procés educatiu són els mestres. Els mestres i professors, protagonistes de l'activitat escolar, havien quedat moltes vegades enterrats per l'atenció als grans teòrics de l'educació o per les xifres i magnituds dels processos educatius, o per les hipòtesis interpretatives globals que pretenen explicar-ho tot. Els educadors, els professionals de l'educació, amb les seves idees, formació, expectatives, sentiments, identitats professionals i altres aspectes de la seva personalitat i existència, han cobrat rellevància en l'actual recerca de la història de l'educació.

Hi ha un aspecte d'aquest complex univers escolar en el qual un d'aquests elements materials, els llibres de text i en general els llibres que es fan servir a les escoles, es relacionen estretament amb aquesta aproximació a la figura dels mestres i professors. En el cas d'Espanya al llarg del segle XVIII, però especialment en el XIX, els que redactaven, publicaven i s'encarregaven de la comercialització dels llibres escolars eren els mateixos docents o persones relacionades professionalment amb el món de l'educació. La publicació d'obres escolars i la seva venda va ser en alguns casos una forma de complementar els minsos sous que cobraven aquests professionals i una forma de prestigi social. D'aquesta manera, l'estudi de la indústria dels llibres escolars, especialment al segle XIX, és una forma d'aproximar-se també al procés de configuració dels col·lectius docents i de comprendre la progressiva configuració de la seva identitat professional. A Espanya, aquest binomi llibres escolars i docents presenta una derivada específica determinada per la problemàtica que en alguns territoris la llei obligava a ensenyar en una llengua diferent de la que parlava la majoria de la població.

II. MESTRES, LLIBRES I LLENGUA A LA IL·LUSTRACIÓ

Amb la difusió de les idees il·lustrades, l'educació esdevé un element fonamental per al desenvolupament econòmic i l'increment de la productivitat. La formació deixa d'estar dirigida a una minoria destinada a la gestió de l'administració de l'Estat o al clero per ser considerada necessària per a tothom: nobles o plebeus. El reformisme impulsat pel Despotisme Il·lustrat vol aconseguir amb l'educació subjectes més productius. Es pretén que els continguts de l'ensenyament vagin més dirigits a l'aplicació pràctica⁴.

Per consegüent, la llengua d'aprenentatge ha de ser la popular i no el llatí. La substitució del llatí per la llengua popular en el cas d'Espanya ve acompanyat

4 Agustín Escolano Benito, *Educación y economía en la España ilustrada* (Madrid: Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones. Ministerio de Educación y Ciencia, 1988).

de la voluntat de la monarquia borbònica de generalitzar a tots els territoris la llengua castellana. Especialment a partir de la Reial Cèdula de 23 de juny de 1768, la pressió per introduir el castellà a l'ensenyament va ser molt forta.

Sembla que, malgrat la contundència de les mesures, el seu èxit a la pràctica va ser escàs, almenys a l'escola elemental, si considerem les vegades que es va haver de reiterar la prohibició al llarg de les darreres dècades del segle XVIII i primeres del XIX⁵.

Com substituir l'ensenyament del llatí i introduir el castellà entre uns alumnes que no parlaven aquesta llengua als territoris de parla no castellana fou un dels temes abordats a València i Mallorca per les Societats Econòmiques d'Amics del País, instrument fonamental de la política reformista il·lustrada. Mesures que es varen pretendre aplicar, no sempre amb èxit, foren la publicació de cartilles i beceroles en castellà i la cerca de mestres que poguessin acudir des de territoris de parla castellana.

Pel que fa a Mallorca, la gran atenció concedida a l'ensenyament del llatí a les escoles d'aquesta època era denunciada pel síndic personer de l'Ajuntament de Palma, que el 1789 escriu que els alumnes "*primero saben latín (de gerigonza) que su propio idioma*"⁶.

El síndic, José Ruiz y de la Torre, en referir-se a "*su propio idioma*", parla del castellà. Per aquest motiu, les seves paraules no tenen res d'exageració, ja que és molt possible que els joves mallorquins d'aquesta època, que parlaven català, sabessin abans alguna cosa de llatí que de castellà.

Les primeres propostes i projectes per elaborar cartilles, llibres de text, vocabularis i diccionaris en castellà sorgeixen en el marc de les activitats de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País. La preocupació dels homes de la Il·lustració primer i dels liberals després per difondre l'ensenyament del castellà provoca que, al llarg de finals del segle XVIII i principis del XIX, es duguin a terme diverses accions encaminades a la publicació d'obres escolars o de consulta que serveixin per a l'ensenyament d'aquest idioma. He tractat ja

5 David Pujol, "La llengua catalana a l'escola, entre la repressió i la resistència (1715-2018). De l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana als Premis Baldiri Reixac d'estímul a l'escola en català" (Tesi doctoral, Universitat de Girona, 2019). <https://www.tesisenred.net/handle/10803/667693#page=1>. Jordi Monés i Pujol-Busquets, *La llengua a l'escola (1714-1939)* (Barcelona: Editorial Barcanova, 1984). Catalina Martínez Taberner, *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII i primer terç del XIX* (Barcelona: Universitat de les Illes Balears. Departament de Filologia Catalana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000).

6 30 de novembre de 1789, Arxiu del Regne de Mallorca, Sec. Audiència, lligall XX.

aquest tema i aquestes iniciatives en altres ocasions⁷. Simplement, recordar que el 1835, després de diversos intents infructuosos per publicar una gramàtica i un diccionari, una circular enviada als socis pel secretari de la Societat Econòmica Mallorquina notifica que: “...deseosa de contribuir por su parte a la generalización del habla nacional entre nosotros y a la desaparición en lo posible del dialecto mallorquín”, convoca un premi per promoure la composició d’una “gramática castellana adaptada al uso de estos isleños y al mismo tiempo emprender la formación del Diccionario mallorquín-castellano”⁸.

III. LA PERVIVÈNCIA DE LES PUBLICACIONS ESCOLARS EN CATALÀ

Tot i les disposicions obligant l’ús del castellà a les escoles, no es deixen de publicar obres en català. Un exemple d’aquesta pervivència el trobem en les abundants edicions dels llibres de lectura escolar anteriors, com és el cas de la versió popular del *Llibre dels bons amonestaments* d’Anselm Turmeda, més conegut com el *Fra Anselm*, un llibre que servia per a l’ensenyament de la lectura a les escoles i que es va continuar publicant fins a finals del segle XIX. El mateix es pot dir de l’obra d’autor anònim *Romiatge del Venturós Pelegrí ab las coblas de la mort*, conegut com el *Pelegrí*, que també es va continuar editant als segles XVIII i XIX. Aquesta pervivència pot ser una demostració que se seguia fent servir a les escoles per uns mestres amb dificultats per ensenyar en una llengua que desconeixien ells i els seus alumnes⁹.

Igualment, i malgrat que la monarquia havia reclamat a la Reial Cèdula de 1768 la col·laboració de les autoritats eclesiàstiques en la introducció del castellà, el 1801 es publica en català el primer catecisme diocesà de Mallorca, utilitzat per a l’ensenyament de la doctrina cristiana a les escoles pràcticament fins entrat el segle XX. Es tracta del *Catecisme de la Doctrina Christiana*¹⁰ compost per Antonio Roig Rexart i Antonio Evinent. Segons J. Amengual i Batle, qui ha estudiat àmpliament el tema i de qui prenem les dades aquí

7 Vegeu Bernat Sureda Garcia, “Els llibres instructius infantils en català a Mallorca”, a *Els escriptors balears i la seva producció en català. Els autors i llibres* (Palma: Conselleria d’Educació i Cultura del Govern Balear, 1986), 57-80.

8 Citat per Josep Massot i Muntaner, *Els mallorquins i la llengua autòctona* (Barcelona: Curial, 1985), 30.

9 Josep González-Agàpito, i Salomó Marqués, “El libro escolar en catalán”, a *Historia ilustrada del libro escolar en España. Vol. I: Del Antiguo Régimen a la Segunda República*, dirigit per Agustín Escolano (Madrid: Fundación Sánchez Ruipérez, 1997), 550-577.

10 *Catecisme de la Doctrina Christiana que per us de la sehua Diocesi manà publicar l’Illm. Sr. D. Bernat Nadal, Obispo de Mallorca*, Palma, Thomas Amorós, 1801.

indicades, l'obra és en realitat una reelaboració de la *Doctrina christiana a manera de dialogo entre el Mestre i lo dexeble*, del jesuïta Pere de Ledesma, que havia estat escrita al voltant de 1571 i traduïda de l'italià al català el 1576¹¹. Amengual i Batle dona compte de l'existència, almenys, de 38 edicions de l'obra de Ledesma en català i publicades a Mallorca entre 1576 i 1888. El 1823 es publica també un resum del catecisme de B. Nadal titulat *Compendi d'algunes de les coses necessàries contingudes al Catecisme de la Doctrina Christiana*¹². Amengual i Batle ha localitzat 17 edicions del *Catecisme* entre 1801 i 1937, i 39 edicions del *Compendi* entre 1823 i 1958. Fins al 1864 el catecisme diocesà de Mallorca va ser exclusivament en català. En aquesta data, el bisbe Miguel Salvá va publicar una edició bilingüe del text del catecisme de B. Nadal del qual es van fer fins al 1931 14 edicions.

Mentre que a Mallorca es va deixar sentir intensament, durant l'últim quart del segle XVIII, la pressió uniformadora en matèria lingüística, a través dels funcionaris borbònics que controlen l'administració pública i les activitats de la Societat Econòmica Mallorquina, a Menorca, que no es va reincorporar definitivament als territoris de sobirania espanyola fins al 1802, el 1804 es publiquen els *Principis de la Lectura Menorquina*¹³, obra que va aparèixer sota el pseudònim d'un *Maonès* i que ha estat atribuïda al filòleg menorquí Antoni Febrer¹⁴. El pròleg de l'obra en revela el caràcter eminentment didàctic i ens mostra que la intenció de l'autor en escriure-la era facilitar l'ensenyament de la llengua menorquina.

Segons J. Carbonell, les aportacions gramaticals i lexicogràfiques d'A. Febrer, que es recullen en diverses obres que van quedar inèdites i que es conserven actualment a la Biblioteca Victory de Maó, van influir en les

11 Tot i que hi ha documentació que demostra l'existència d'edicions anteriors, la primera de la qual es té dades és la de 1674: Diego Ledesma, *Doctrina christiana a manera de diàleg entre el Mestre i el discipula, composta pels RP Diego de la Companyia d'iesús abreujada i d'última impressió*, Mallorca, Vda. de Guasp, 1674. Vegeu Josep Amengual i Batle, "Catecismes en català impresos a les Balears" a *Els escriptors balears i la seva producció en català. Els autors i llibres* (Palma: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, 1986), 81-90.

12 Citat per Josep Amengual i Batle, "Catecismes en català impresos...", 88.

13 [A. Febrer Cardona], *Principis de lectura menorquina. Per un Maonès* (Maó: Impremta de la Vidua de Fàbregues, 1804).

14 L'obra d'A. Febrer ha estat estudiada per Jordi Carbonell al seu article "Notes sobre els principis de la lectura menorquina de 1804", *Estudis Romànics*, vol VIII (1961): 195-214.

gramàtiques de la llengua menorquina que es van elaborar posteriorment, com la que va publicar el 1858 J. Soler¹⁵.

A més de la pervivència d'edicions d'obres escolars en català, cal recordar la manifestació a favor de l'ensenyament en català de personatges com el gironí Baldiri Reixac i Carbó (1703-1781), amb la seva obra *Instruccions per a l'ensenyança de minyons* del 1749, o del valencià Carles Ros i Hebrera (1703-1773). Molt destacada, per venir d'un intel·lectual il·lustrat de cultura castellana, és la recomanació manifestada per Gaspar Melchor de Jovellanos en la seva *Memoria sobre educación Pública*, escrita el 1801 durant el seu desterrament a Mallorca, que els principis generals de la gramàtica s'havien d'aplicar també a la llengua mallorquina per proporcionar el coneixement de la seva sintaxi: “*Siendo la que primero aprenden, la que hablan en su primera edad, aquella en la que hablamos siempre con el pueblo y en la que este pueblo recibe toda su instrucción, visto es que merece mayor atención de la que le hemos dado hasta aquí*”¹⁶.

Aquesta recomanació de Jovellanos, de partir del que és conegut per arribar al que és desconegut, va servir de referència per marcar la posició dels autors d'obres escolars bilingües, als quals faré referència posteriorment. Fins i tot algun d'ells el cita específicament, com és el cas de Luis Bordas a una obra de 1857.

Curiosament, a l'època de les corts de Cadis, en què a la primera constitució liberal i als projectes d'ordenació del sistema educatiu es reforça la voluntat que tot ensenyament sigui en castellà, el 1812 a Palma es publica en català un dels molts catecismes polítics que es redacten per fer servir a les escoles i explicar

15 J. Soler, *Gramàtica de la llengua menorquina* (Maó: Impremta de D. Juan Fàbregues i Pascual, 1858). Soler va publicar també un *Nou mètode per aprendre els idiomes francès, italià i anglès* (Maó: Impremta de D. Juan Fàbregues i Pascual, 1859) i un *Nou mètode per aprendre l'anglès* (Maó: Impremta de D. Juan Fàbregues i Pascual, 1860). Entre les obres originals o traduccions de Febrer que van quedar inèdites i de les quals ens parla J. Carbonell, hi ha un bon nombre de llibres escolars o didàctics com: *Principis Generals de la Llengua Menorquina o Mode fàcil d'aprendre de llegir, parlar i escriure aquesta llengua*, (1804); *Principis Generals de la Llengua Francèsa o Mode fàcil d'aprendre de llegir, parlar i escriure aquesta llengua* (1807); *Principis Generals i Particulars de la Llengua Francèsa, Confirmats ab eczèmples instructius, agradables, i trèts de bons Autòrs* (1807); *Principis Generals i Particulars de la Llengua Menorquina, Confirmats ab eczèmples instructius, agradables, i trèts de bons Autòrs. Ab un Compèndi de la Poesia Menorquina* (1821); *Les Faules de Fèdro, Llibert d'Augusto, traduïdes a Menorquí per alleujament dels Mestres i utilitat dels qui comencen à traduhir* (1808); *Les Bucòliques de Virgili traduïdes en menorquí amb el text al costat* (1808); *La Geografia universal, Declarada a Versos tècnics* (1826).

16 Gaspar Melchor de Jovellanos, *Memoria sobre educación pública* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2012), 132.

els principis constitucionals¹⁷. Igualment, una manifestació de les interferències que hi ha entre el castellà i el català és la publicació a Palma el mateix 1812 per part d'Antoni Maria Cervera de la seva *Nueva ortografía de la lengua mallorquina explicada en español para su más fácil inteligencia*¹⁸. Aquesta obra manifesta intencions contràries a les gramàtiques bilingües que es publicaran posteriorment perquè està escrita amb la intenció d'ajudar a aprendre a llegir en català de Mallorca.

IV. ELS MESTRES COBREN PROTAGONISME

Amb la mort de Ferran VII el 1833, s'implanta a Espanya el sistema liberal. En el camp educatiu, seguint les idees que ja s'havien manifestat a les Corts de Cadis i al Trienni Liberal, s'aproven les mesures legals i es creen les institucions necessàries per estructurar un sistema educatiu nacional. Es regula el funcionament de les escoles primàries i es mana la seva creació per part dels ajuntaments. Un element important per garantir el bon funcionament del sistema fou la creació del títol de mestre i la constitució de les escoles normals. La primera va ser l'Escola Normal Central de Madrid, creada el 8 de març de 1839. Progressivament, es varen crear escoles de formació de mestres a totes les capitals de província. La de Palma es creà el 1842 i la de Barcelona i València el 1845. Les escoles normals femenines es varen anar creant posteriorment al llarg de l'època de la Restauració. Amb aquesta titulació i formació s'institucionalitzà un nou col·lectiu professional específicament dedicat a l'ensenyament, amb una formació científica i pedagògica per complir amb la seva funció¹⁹. Encara que en principi els coneixements que tenien els nous mestres no eren gaire elevats, ben aviat aquest col·lectiu va conformar una identitat professional que es va manifestar en la seva voluntat de dignificar la professió, defensar els seus interessos, incrementar la seva formació i tenir

17 Com a autor de la traducció figura "Un ciutadà español", que pot ser José Caro, i el llibre es va publicar a Palma a la impremta del Brusi, Beatriz Sánchez Hita. "Cartillas políticas y catecismos constitucionales en el Cádiz de las Cortes: un género viejo para la creación de una nueva sociedad", *Revista de literatura* 65.130 (2003): 541-574.

18 Antonio Maria Servera, *Nueva ortografía de la lengua mallorquina explicada en español para su más fácil inteligencia* (Palma: Sebastián García, 1812).

19 Cal destacar que els ensenyaments teòrics que rebien els mestres estaven influïts pels corrents pedagògics d'aquella època, que es fonamentaven en l'intuïcionisme inspirat en el pedagog Johann Heinrich Pestalozzi, partidari d'ensenyar a partir de les experiències que es podien obtenir a l'entorn i anar del que era més concret a les qüestions més abstractes. Aquests principis contrastaven amb una legislació que, en els territoris de parla no castellana, prohibien fer servir a l'escola la llengua que parlaven els alumnes.

major incidència social. Aquesta voluntat es manifesta a través d'una ampla activitat associativa, en l'aparició de nombroses revistes professionals i en un paper molt actiu en l'elaboració i comercialització de llibres de text. A partir de finals del Sexenni Democràtic i al llarg de l'època de la Restauració, amb un clima favorable després de la Constitució de 1869 i amb la Llei d'associacions de 1887, es creen moltes associacions de mestres d'àmbit provincial o de partit judicial. Entre elles, les de Girona, Lleida, Tarragona, Barcelona, València, Castelló, Alacant i les Balears. Aquestes associacions d'àmbit provincial s'arriben a agrupar el 1901 en l'Asociación Nacional del Magisterio Primario²⁰.

En aquella mateixa època, en paral·lel al procés d'associacionisme docent i molt relacionat amb ell, es va produir una forta embranzida de la premsa professional. El 1867 apareixia *El Magisterio Español*, que portava com a subtítol *Periódico de instrucción pública. Órgano General de los establecimientos de enseñanza. Defensor de los intereses y derechos de los catedráticos y maestros*. En anys posteriors aniran apareixent un bon nombre de publicacions periòdiques professionals del magisteri, tal com ha estudiat als seus treballs Antonio Checa Godoy²¹.

Aquestes plataformes, unides a constants reunions i trobades entre mestres, o la seva participació en congressos, van servir per construir una cultura específica de la professió. En essència, van coadjuvar a erigir i divulgar un discurs, més o menys compartit, integrat per regles, normes, valors i discursos reivindicatius de les condicions professionals, que els donava especificitat i servia per reforçar la seva presència i capacitat d'influència social²².

Alhora, aquesta premsa de la qual parlem estava relacionada amb altres plataformes que també servien per reforçar la cohesió professional dels mestres i, alhora, per fonamentar el prestigi social de la seva missió. Aquest era el cas de la publicació d'obres escolars. Hem de recordar que van ser mestres i professors els que fins ben entrat el segle XX van controlar bona part de la publicació, edició i distribució de llibres de text, una activitat que els reportava importants ingressos i reconeixement social. La relació dels docents amb el món editorial va ser molt estreta i fins i tot trobem professionals de l'ensenyament a l'origen d'algunes

20 Aida Terron, "El movimiento asociacionista del magisterio nacional. Orígenes y configuración histórica", *Historia de la Educación* 6 (1987): 279-299.

21 Antonio Checa Godoy, *Historia de la Prensa Pedagógica en España* (Sevilla: Universidad de Sevilla, 2002).

22 Francesca Comas y Bernat Sureda, "La premsa pedagògica en la construcció de la identitat professional dels mestres: 'El Magisterio Balear'", *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació* 24 (2014): 51-68.

editorials especialitzades en obres escolars. És el cas, per exemple, dels orígens de la prestigiosa llibreria Hernando de Madrid, estudiada per J. F. Botrell²³ (1989), i la creada l'any 1828 pel mestre Victoriano Hernando i Palacios, especialitzada en obres didàctiques i escolars. També va tenir orígens relacionats amb l'activitat docent l'editorial Paluzie de Barcelona, creada pel mestre Esteban Paluzie i Cantalozzella (1806-1873). Mestre era també el gironí Josep Dalmau Carles (1857-1928), un altre dels creadors d'una potent empresa editora de llibres escolars i obres educatives com va ser l'editorial Dalmau, Carles & Cia., fundada el 1904. Per esmentar un altre exemple significatiu podem fer referència a Miquel Porcel i Riera (1869-1933), que, sent regent de l'escola de pràctiques annexa a la Normal de Palma, va publicar nombroses obres escolars amb moltes edicions, que va vendre per tot Espanya i països americans.

És en aquesta activitat pública dels mestres on trobarem un conjunt d'aportacions sobre els problemes que planteja ensenyar en castellà en els territoris de parla catalana.

Tot indica que abans de la llei Moyano de 1857, malgrat les distintes disposicions legals que s'intensifiquen amb la implantació del liberalisme, el nivell de castellanització de les escoles als territoris de parla catalana era encara baix. Per diversos motius, com eren el poc nivell d'escolarització en general i de la pública en particular, així com de l'escassa activitat inspectora i el poc coneixement del castellà que tenien els mateixos mestres²⁴.

Amb la Llei Moyano es va reforçar l'escolarització, es va insistir a prohibir l'ús de les llengües no oficials i es va reorganitzar la inspecció, amb la qual cosa es va aconseguir un increment de la substitució del català i l'exclusivitat del castellà²⁵. Aquestes mesures legals, que imposaven als mestres i docents en general dels territoris de llengua catalana la difícil tasca d'ensenyar en una llengua que era desconeguda pels alumnes i de la qual ells mateixos tenien poc coneixement, va provocar diverses reaccions que anaven des de posicions estrictament tècniques i metodològiques per a facilitar l'ensenyament a la reclamació d'una escola en català. La primera posició, que no qüestiona la imposició, però que amb més o menys claredat exposa els problemes que suposa

23 Jean-François Botrel, "Naissance et essor d'une maison d'édition scolaire: *La Casa Hernando de Madrid 1828-1883*", a *Libres et libraires en Espagne et au Portugal (XVIe-20e siècle)* (Paris: CNRS, 1989), 111-144.

24 Josep González-Agàpito, "El Congrés Pedagògic: La reivindicació de la llengua en el marc de l'exposició", a *L'exposició del 88 i el nacionalisme català* (1988) (Barcelona: Fundació Jaume I, 1988), 100-106. David Pujol, "La llengua catalana a l'escola, entre la repressió...".

25 David Pujol i Fabrelles, *Els orígens de l'escola catalana* (Barcelona: Ediciones Ceac, 1998).

aquesta situació i propugna mètodes que introdueixen el català per arribar a l'ensenyament del castellà, es va manifestar en nombroses ocasions entre els mestres i professors al llarg de la segona meitat del segle XIX. A mesura que les idees de la Renaixença anaven calant i que el nacionalisme passà de ser un moviment cultural a ser-ho també polític, ja a finals del segle XIX i principis del XX, la reclamació d'una escola en català que disposés de llibres escolars en aquesta llengua es va convertir en la resposta majoritària a la qüestió d'una escola en una llengua diferent a la parlada. A mesura que el procés d'escolarització es va ampliant i els mestres van tenint més consciència professional, és més evident que, a més de proposar mesures pedagògiques per millorar el coneixement del castellà, també hi ha, en alguns casos, de forma més o menys explícita, la voluntat que el català no sigui completament exclòs de l'escola.

Una font per conèixer aquestes posicions dels mestres són els llibres escolars²⁶. Malgrat les etapes indicades, al primer terç del segle XIX ja trobem alguna obra escolar que inclou comentaris sobre la situació que es pateix a les escoles en relació amb la llengua. Aquest és el cas de Josep Domènech i Circuns, professor d'educació primària de la vila de Montblanc. En el pròleg de la seva obra *Elementos de Gramática castellana-catalana* (Barcelona, 1829), Domènech, que va ser membre de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País i havia escrit algun pla de reforma educativa durant l'època del Trienni Constitucional²⁷, justifica la seva obra en les dificultats de trobar un mètode per ensenyar el castellà als alumnes que ni l'entenen ni el parlen.

Impulsado por la experiencia que me ha demostrado ser insuficientes los compendios de gramática castellana que comúnmente se usan en las escuelas de

26 Es pot trobar una recopilació de les gramàtiques publicades en el segle XIX al lloc web *Diversitat lingüística a l'ensenyament del castellà a Catalunya (s. XIX)*, Universitat Pompeu Fabra. En el marc del projecte Percepció de la diversitat lingüística en materials d'ensenyament del castellà, publicats a Catalunya al segle XIX (investigadora principal: Jenny Brumme, <https://www.upf.edu/web/pedilixix/objectius-i-metodologia>). Altres autors han fet recopilació d'obres publicades, entre ells Rosa Mut i Carbasa i Teresa Martí i Armengol, *La resistència escolar catalana en llibres: 1716-1939* (Barcelona: Edicions 62, 1981). Joan Solà Cortassa, "L'ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX", a *Llengua i educació en una perspectiva històrica. Actes de les Senes. Jornades d'història de l'educació als Països Catalans*, ed. per Jordi Monés i Pere Solà (Vic: Eumo, 1984), 175-192. Jordi Verrié i Faget, *Continuïtat pedagògica catalana durant els segles XVIII i XIX* (Barcelona: Grup Promotor de l'Ensenyament i Difusió en Català, 1981). Rafael Cala Carvajal, "Materiales pedagógicos para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña (s. XVIII-XIX)", *Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la SEHL*, ed. per Miguel Ángel Esparza [et al.], vol. II (Hamburg: Helmut Buske, 2002), 35-44.

27 Jenny Brumme i Beatrice Schmid, "Una lengua, una visión. El pensamiento liberal sobre la educación lingüística en España durante el Trienio Constitucional: el Nuevo plan de enseñanza mutua (Barcelona, 1821)", *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana* 30 (2017): 99-115.

primera educación de Cataluña, para que los niños catalanes lleguen a tener un mediano conocimiento en el idioma universal de los españoles, a causa de no comprender el suyo propio catalán, me he determinado a combinar unos elementos de Gramática Castellana-Catalana que he extractado de los mejores autores...²⁸

L'autor parteix d'un argument que s'anirà repetint en aquest tipus d'obres: l'ensenyament s'hauria de començar pel català:

Es cosa común y muy sabida que la primera gramática que un niño debe aprender, es la de su lengua vulgar; porque en el orden de la naturaleza primero es aprender lo fácil que lo difícil: y lo que se adquiere de ella aprovecha después para hacerse capaz de cualquier otra en brevísimo tiempo: pero como en nuestra Catalunya, si bien que el idioma catalán es el vulgar, toda persona culta debe saber y hablar el castellano por ser el idioma general de la Nación...²⁹

Per coherència amb aquests arguments, ell considera que la seva gramàtica s'hauria d'haver escrit en català, però ho fa en castellà per complir amb les normes legals i també facilitar la comprensió del català als castellans que es puguin desplaçar a Catalunya.

El 1857, el mateix any que es publica la llei Moyano, Lluís Bordas i Munt publica un llibre escolar titulat *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano, y practicar las reglas de la Gramática Castellana*³⁰. Bordas, que va ser professor de llengües francesa i italiana a la Reial Casa de la Llotja i a l'Escola de Nobles Arts de Barcelona, així com catedràtic de l'Institut d'Ensenyament Secundari d'aquesta ciutat, també defensa que no es pot ensenyar el castellà a Catalunya com s'ensenyava als territoris de parla castellana.

Los hijos de Castilla aprenden desde la primera niñez su lengua, y cuando concurren á la escuela estudian el artificio de cuanto saben por el uso. Lo

28 José Doménech y Circuns, *Elementos de Gramatica castellana-catalana* (Barcelona: Imprenta de la Viuda e Hijos de Brusi, 1829), I.

29 José Doménech y Circuns, "Elementos de Gramatica castellana-catalana", I. En aquest fragment es veu la influència de l'intuicionisme pestalozzià: "(...) el orden de la naturaleza primero es aprender lo fácil que lo difícil".

30 Luis Bordas, *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano, y practicar las reglas de la Gramática castellana* (Barcelona: Libr. de la Sra. Viuda de Mayol, 1857). Hi ha una edició anterior: D. L. B. (D. Luis Bordas), *Curso de temas para ejercitarse en la lengua castellana. Ó sea ensayo sobre la traducción del catalan al castellano* (Barcelona: J. Mayol y C^a, 1828). En aquesta primera edició no apareix la llarga introducció que es troba a l'edició de 1857 amb els comentaris sobre l'ensenyament de la llengua. Encara se'n pot trobar una tercera edició de 1870.

mismo acontece á los muchachos de Francia, Inglaterra, Alemania, Italia, etc., etc. ¿Se hallan en el mismo caso los hijos de Cataluña? Muy lejos de eso. La mayor parte van á la escuela sin saber quizás ni una palabra de la lengua castellana; y si bien el profesor les habla en castellano y los libros destinados á la lectura están en castellano, y aun las muestras de escribir; sin embargo el muchacho catalán solo aprende, hasta cierta edad, á hablar como el papagayo. Bastante trabajo ha tenido y continúa teniendo en aprender”³¹.

El 1864 el mestre de Sueca Miquel Rosanes publica a València l’obra titulada *Apuntes para facilitar la enseñanza de la Gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana*³² i el 1868, també a València, es publica el *Vocabulario valenciano-castellano: o colección de todas aquellas voces valencianas de más difícil equivalencia y que más difieren del castellano*, de José Maria Cabrera, que reconeix la dificultat d’ensenyar el castellà, però, com serà bastant habitual fins a finals del segle XIX al País Valencià, manté una actitud que valora poc la llengua del país afirmant:

Este estudio bastante difícil de por sí, se hace mucho más en estas provincias en donde los raídos girones de una lengua que desapareció, nos han legado un dialecto, al que solo tenemos que agradecer lo mucho que nos entorpece al espresarnos en nuestro rico, fluido y sonoro idioma nacional³³.

El 1869 es publica a Girona la coneguda obra *El auxiliar del maestro catalán*, composta pel mestre Salvador Genís i Bech, que en edicions posteriors va aparèixer com *El auxiliar del maestro catalán en la enseñanza de la lengua castellana*³⁴. Salvador Genís és un d’aquests mestres que en aquesta època desenvolupen una gran activitat component obres escolars, ocupant càrrecs

31 Luis Bordas, *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano, y practicar las reglas de la Gramática castellana*, II.

32 Miguel Rosanes, *Apuntes para facilitar la enseñanza de la Gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana* (València: Imprenta José Maria Ayoldi, 1864).

33 José María Cabrera, *Vocabulario valenciano-castellano: o colección de todas aquellas voces valencianas de más difícil equivalencia y que más difieren del castellano* (Valencia: Impr. F. Campos, 1868). Sobre el tema de la llengua a l’escola al País València es pot consultar la tesi de Joan Enric Pellicer, “L’ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)” (Tesi Doctoral, Universitat de València, 2003). <http://hdl.handle.net/10803/9624>.

34 Salvador Genís, *El auxiliar del maestro catalan, ó sean diferencias de sintáxis entre las lenguas catalana y castellana, con ejercicios de traducción sobre las mismas, así como sobre nombres, verbos, frases adverbiales, interjecciones y modismos, seguidos de un vocabulario catalan-castellano. Obra de suma utilidad para las escuelas de Cataluña* (Girona: Establecimiento Tipográfico de Paciano Torres, 1869).

polítics i de responsabilitat educativa i col·laborant amb diverses revistes³⁵. D'*El auxiliar* es varen fer diverses edicions fins ben entrat el segle XX. Genís, com molts d'altres mestres, parteix de l'experiència pràctica i resol els problemes amb els quals es troba amb sentit comú incorporant alguns elements del pensament pedagògic i sortejant o aplicant les disposicions legals d'acord amb la realitat. El seu pensament és un exemple d'aquesta cultura empírica diferenciada de les cultures teòrica i normativa - acadèmiques i polítiques que regulen els sistemes educatius de les quals ens parla Agustín Escolano³⁶. En el cas de Salvador Genís, com en molts d'altres mestres, aquesta cultura empírica que manifesten no és un corpus tancat. Va evolucionant amb el temps i les circumstàncies, les experiències i les influències que puguin tenir. En el cas de Genís podem trobar aquestes característiques. Ell mateix, a les seves obres escolars i als seus articles a la premsa, afirma que anava provant i assajant metodologies i descartant aquelles que no servien. Vegem algunes afirmacions contingudes a *El Auxiliar* que confirmen el que afirmem:

Tales observaciones, fruto de nuestra experiencia profesional, y el deseo de allanar en lo posible tan difícil y escabroso camino, nos hicieron concebir tiempo há el pensamiento de componer un libro de traducción que, por su carácter práctico, familiarizase á los niños algo instruidos ya en las voces castellanas, en el manejo y buen uso de la lengua de Cervántes, corrigiendo y desarraigando los vicios de construcción que á ella suelen importar al traducir casi siempre á la letra las proposiciones y frases catalanas³⁷.

O també:

No ignoramos tampoco que en la mayor parte de las escuelas de Cataluña se ejercita á los niños en la traducción catalana de los libros de lectura, para que aprendan á interpretar el sentido de los escritos castellanos.

35 Una selecció dels seus articles es pot veure a: Salvador Genís i Bech, *En defensa de l'ensenyament en català. Articles pedagògics i altres escrits*, recull, prefaci, edició i notes de Josep Ferrer Costa i Joan Pujadas Marquès (Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2000). Sobre la seva obra: Emma Gallardo Richards, "La ortografia catalana en los manuales para la enseñanza del castellano en Cataluña: el caso de *El auxiliar del maestro catalán* (1869-1925) de Salvador Genís", *Boletín de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística* 13, (2019): 235-255. De la mateixa autora, "L'ensenyament del castellà a Catalunya a través de la premsa: els articles pedagògics del mestre gironí Salvador Genís i Bech (1841-1919)", *Anuari de filologia. Estudis de lingüística* 11 (2021): 107-123. També: Lluís Maria Mestras i Martí, "Mestres d'aquell temps: Salvador Genís i Bech", *Presència històrica* 540 (1980): 33-34.

36 Agustín Escolano Benito, *La cultura empirica della scuola. Esperienza, memoria, archeologia* (Ferrara: Edizione Volta la Carta, 2016).

37 Salvador Genís, *El auxiliar del maestro...* III i IV.

Este procedimiento, que adoptamos también en un principio nosotros, abandonándolo al poco tiempo, no puede calificarse de malo en absoluto, pero sí de insuficiente, porque no llena el objeto de la enseñanza³⁸.

En relació al tema de la llengua, en *El Auxiliar* defensa sense cap reserva que l'ensenyament del castellà a Catalunya, i als altres territoris de llengua diferent a la castellana, no es pot fer de la mateixa manera que als territoris que tenen el castellà com a llengua pròpia, i que aquest ensenyament no es pot fer de forma correcta sense l'auxili del català. L'estudi del l'evolució dels pròlegs de les distintes edicions d'*El Auxiliar* i dels seus articles a la premsa demostren una clara evolució del seus arguments sobre el paper que ha de tenir la llengua catalana a l'escola. Com ha indicat Emma Gallardo Richards, que ha estudiat a fons l'obra de Genís, els seus articles, ja a principis del segle XX, demostren una transició des de les propostes d'obres bilingües per ensenyar el castellà a posicions que defensaven la necessitat que el català fos present a l'escola, ja fos com a llengua vehicular o com a llengua d'estudi sense dependre del castellà³⁹.

A Balears es produeix un procés similar al de Catalunya. El 1874 els mestres Damián Boatella i Matias Bosch publiquen la seva obra *Enseñanza práctica del castellano en las Baleares*, destinada, com s'indica a la portada, “a facilitar el conocimiento de la lengua nacional en estas islas”. Fou una obra de gran èxit de la qual s'han pogut localitzar unes nou edicions fins a 1909⁴⁰.

Un curiós testimoni de l'assimilació de la imposició del castellà a l'ensenyament, però a la vegada de com es comença a qüestionar aquesta imposició per part dels homes de la Renaixença, és una carta del filòleg, poeta, professor i assagista Tomàs Forteza i Cortès dirigida al seu mestre Marià Aguiló.

Fa temps qu'en renya el desitx de fer aprendre de llegir en Mallorqui los meus dexebles. Pot ser que sia aquest desitx un desbarat, però `l m'ha mogut lo veure que ningú sab llegir la nostra llengua. El qui mes tertemuseja, essent axò la causa de no descobrir les bellasas de lo que llegeix y per consequent de fastidiarse y flastomar del renaxement de la llengua. Are bé jo havia pensat (are

38 Salvador Genís, *El auxiliar del maestro...* IV.

39 Emma Gallardo Richards, “L'ensenyament del castellà a Catalunya a través de la premsa: Els articles pedagògics del mestre Gironí Salvador Genís i Bech (1841-1919)”, *Anuari de Filologia. Estudis de Lingüística* 11 (2021): 120-121, 107-123.

40 Damián Boatella i Matias Bosch, *Enseñanza práctica del castellano en las Baleares* (Palma: Bartolomé Rotger, 1874). Sobre l'obra es pot consultar: Carme Simó, “Enseñanza práctica del castellano en las Baleares: un mètode per a ensenyar castellà als infants catalanoparlants”, a *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, coord. por Josep Massot i Muntaner (Barcelona: Universitat de Barcelona, 1998), vol. 2, 185-194.

qui hi ha lliberta[t] de llibres de texto) ferne un ó be componguentlo ó be col.leccionantlo, que foss mitat en castellá mitat en Malloquí. Sé qu [sic] els mestres d'aquí, apátichs come Mallorquins y extraordinariament apátichs come Mestres no l'adoptarien provablement. Aquí serviria donchs per mi tot sol: l'adoptarien açí?. Desix pues qu'em contest á les preguntes. Faria aquest llibre? El faria original (si pot ser) ò col·leccionat. El faria en Mallorquí ó en catalá ò en Mallorquí y catalá?⁴¹.

V. CONCLUSIONS

Com s'ha pogut veure, es pot parlar que al llarg del segle XIX, als territoris de parla catalana, es produeix la construcció d'un corpus de doctrina pràctica per racionalitzar i superar les dificultats que suposava que la llengua vehicular de l'ensenyament i la que s'havia d'aprendre a l'escola era una llengua que la majoria de la població no coneixia. Aquest conjunt de reflexions, tècniques i metodologies són desenvolupades, amb poques ajudes teòriques, pels mestres i professors, entre els quals es pot assenyalar, entre d'altres, el que va ser director de l'Escola Normal de Barcelona, Odó Fonoll i Guarda, o Lluís Bordás Munt, Ramon Torelló i Borràs, Marià Brosa i Arnó, Llorenç Trauque i Cassi, Salvador Genís, Miguel Rosanes, Tomàs Forteza i Cortès, Maties Bosch i Damià Boatellà; el regent de l'escola de pràctiques de Palma, Miquel Porcel Riera, o el menorquí Joan Benejam Vives o el sabadellenc Agustí Rius i Borrell. Aquestes idees es manifesten en la publicació de llibres escolars i articles a la premsa professional, i en la participació a congressos i trobades. En aquest sentit cal recordar el Congrés Nacional Pedagògic, celebrat en paral·lel a l'Exposició Universal del 1888 al paranímf de la Universitat de Barcelona per l'Associació de Mestres Públics de la província de Barcelona, que fou un important pas en el reconeixement de la llengua catalana en l'àmbit escolar. Com en altres casos, al marge de les grans teories pedagògiques i dels poderosos grups de pressió política, en aquest cas també foren els mestres els que contribuïren, a partir de l'experiència pràctica, a racionalitzar primer i qüestionar després l'aberració pedagògica d'ensenyar a les escoles en una llengua estranya per als alumnes marginant la llengua del poble.

41 Carta de Tomàs Forteza a Marià Aguiló sense data. Per la referència que es fa que hi ha llibertat d'elecció de llibres podem suposar que va ser escrita a l'època del Sexenni Democràtic. La carta es troba a l'Arxiu M. Aguiló de la Biblioteca de Catalunya.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Amengual i Batle, Josep. “Catecismes en català impresos a les Balears”. A *Els escriptors balears i la seva producció en català. Els autors i llibres*, coordinat per Gabriel Janer Manila, 81-90. Palma: Conselleria d’Educació i Cultura del Govern Balear, 1986.
- Botrel, Jean-François. “Naissance et essor d’une maison d’édition scolaire: La Casa Hernando de Madrid 1828-1883”. A *Livres et libraires en Espagne et au Portugal (XVIe-20e siècle)*, 111-144. Paris: CNRS, 1989.
- Braster, Sjaak, Ian Grosvenor, i María del Mar Del Pozo (eds.). *The Black Box of Schooling. A Cultural History of the Classroom*. Bèlgica: Peter Lang, 2011.
- Brumme, Jenny, i Beatrice Schmid. “Una lengua, una visión. El pensamiento liberal sobre la educación lingüística en España durante el Trienio Constitucional: el Nuevo plan de enseñanza mutua (Barcelona, 1821)”. *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana*, 30 (2017): 99-115.
- Cala Carvajal, Rafael. “Materiales pedagógicos para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña (s. XVIII-XIX)”. A *Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la SEHL vol. II*, editat per Miguel Ángel Esparza [et al.], 35-44. Hamburg: Helmut Buske, 2002.
- Carbonell, Jordi. “Notes sobre els principis de la lectura nenorquina de 1804”. *Estudis Romànics*, VIII (1961): 195-214.
- Checa Godoy, Antonio. *Historia de la prensa pedagógica en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2002.
- Comas, Francesca, i Bernat Sureda. “La premsa pedagògica en la construcció de la identitat professional dels mestres: ‘El Magisterio Balear’”. *Educació i Història: Revista d’Història de l’Educació*, 24 (2014): 51-68.
- Depaepe, Marc, i Frank Simon. “Is there any Place for the History of «Education» in the «History of Education»? A Plea for the History of Everyday Educational Reality in-and outside Schools”. *Paedagogica Historica. International journal of the history of education*, 31 (1995): 9-16.
- Escolano Benito, Agustín. *Educación y economía en la España ilustrada*. Madrid: Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones. Ministerio de Educación y Ciencia, 1988.
- Escolano Benito, Agustín. *La cultura empirica della scuola. Esperienza, memoria, archeologia*. Ferrara: Edizione Volta la Carta, 2016.
- Gallardo Richards, Emma. “La ortografía catalana en los manuales para la enseñanza del castellano en Cataluña: el caso de *El auxiliar del maestro catalán* (1869-1925) de Salvador Genís”. *Boletín de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, 13 (2019): 235-255.

- Escolano Benito, Agustín. “L’ensenyament del castellà a Catalunya a través de la premsa: Els articles pedagògics del mestre Gironí Salvador Genís i Bech (1841-1919)”. *Anuari de Filologia. Estudis de Lingüística*, 11 (2021): 107-123.
- Genís i Bech, Salvador. *En defensa de l’ensenyament en català. Articles pedagògics i altres escrits*. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2000.
- González-Agàpito, Josep. “El Congrés Pedagògic: La reivindicació de la llengua en el marc de l’exposició”. A *L’exposició del 88 i el nacionalisme català*, 100-106. Barcelona: Fundació Jaume I, 1988.
- González-Agàpito, Josep, i Salomó Marqués. “El libro escolar en catalán”. A *Historia ilustrada del libro escolar en España. Vol. I: Del Antiguo Régimen a la Segunda República*, dirigit per Agustín Escolano, 550-577. Madrid: Fundación Sánchez Ruipérez, 1997.
- Jovellanos, Gaspar Melchor de. *Memoria sobre educación pública*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2012.
- Julia, Dominique. “La cultura escolar como objeto histórico”. A *Historia de las universidades modernas en Hispanoamérica. Métodos y fuentes*, coordinat per Margarita Menegus i Enrique González, 131-153. Ciudad de México: Universidad Autónoma Nacional de México, 1995.
- Martínez Taberner, Catalina. *La llengua catalana a Mallorca segles XVIII i primer terç del segle XIX*. Barcelona: Universitat de les Illes Balears. Departament de Filologia Catalana / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2000. Tesi doctoral.
- Meda, Juri. *Mezzi di educazione di massa. Saggi di storia della cultura materiale della scuola tra XIX e XX secolo*. Milano: Franco Angeli, 2016.
- Mestras i Martí, Lluís Maria. “Mestres d’aquell temps: Salvador Genís i Bech”. *Presència històrica*, 540 (1980): 33-34.
- Monés i Pujol Busquets, Jordi. *La llengua a l’escola (1714-1939)*. Barcelona: Editorial Barcanova, 1984.
- Mut i Carbasà, Rosa, i Teresa Martí i Armengol. *La resistència escolar catalana en llibres: 1716-1939*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- Pellicer, Joan Enric. *L’ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)*, Universitat de València, 2003. Tesi doctoral. <http://hdl.handle.net/10803/9624>.
- Pujol, David. *La llengua catalana a l’escola, entre la repressió i la resistència (1715-2018). De l’Associació Protectora de l’Ensenyança Catalana als Premis Baldiri Reixac d’estímul a l’escola en català*. Universitat de Girona, 2019. Tesi doctoral. <https://www.tesisenred.net/handle/10803/667693#page=1>.
- Pujol, David. *Els orígens de l’escola catalana*. Barcelona: Ediciones Ceac, 1998.
- Sánchez Hita, Beatriz. “Cartillas políticas y catecismos constitucionales en el Cádiz de las Cortes: un género viejo para la creación de una nueva sociedad”. *Revista de literatura* 65, 130 (2003): 541-574.

- Solà Cortassa, Joan. “L’ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX”.
A Llengua i educació en una perspectiva històrica. Actes de les 5enes. Jornades d’història de l’educació als Països Catalans, editat per Jordi Monés i Pere Solà, 175-192. Vic: Eumo, 1984.
- Sureda Garcia, Bernat. “Els llibres instructius infantils en català a Mallorca”.
A Els escriptors balears i la seva producció en català. Els autors i llibres, coordinat per Gabriel Janer Manila, 57-80. Palma: Conselleria d’Educació i Cultura del Govern Balear, 1986.
- Terron, Aida. “El movimiento asociacionista del magisterio nacional. Orígenes y configuración histórica”. *Historia de la Educación*, 6 (1987): 279-299.
- Verrié i Faget, Jordi. *Continuïtat pedagògica catalana durant els segles XVIII i XIX*. Barcelona: Grup Promotor de l’Ensenyament i Difusió en Català, 1981.

Bernat Sureda Garcia
Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques
Universitat de les Illes Balears
Carretera de Valldemossa, km 7,5
07122 Palma – Mallorca. (Espanya)
<https://orcid.org/0000-0003-2173-3740>